

KIRSAL KALKINMA DESTEKLERİNİN ULUSAL DÜZEYDE ETKİLERİ: TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU (TKDK) PROJELERİNE İLİŞKİN ARAŞTIRMA SONUÇLARI

Bülent GÜLÇUBUK¹ Özdal KÖKSAL¹ Yener ATASEVEN¹
bgulcubuk@agri.ankara.edu.tr okoksal@ankara.edu.tr yenerataseven@hotmail.com
Umut GÜL² Mustafa KAN³
umut.gul@tarim.gov.tr mustafakan@gmail.com

¹ Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

² Gıda, Tar. ve Hay. Bak., Tarımsal Ekonomi ve Politika Gel. Ens.

³ Gıda, Tar. ve Hay. Bak., Bahri Dağdaş Araştırma Enstitüsü

ÖZET

AB'nin diğer aday ülkelere de sağlamış olduğu Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'ndan biri olan "Kırsal Kalkınma" bileşeni Türkiye'de de uygulanmaktadır. IPARD bileşeni altında Tarımsal ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından yürütülen çalışmalar hâlihazırda 42 ilde devam etmektedir. Bu çalışmada, TKDK desteklerinin süt ve besi hayvancılığı yetiştiriciliği tedbirlerindeki genel ve özel etkileri ortaya konulmuş; desteklerin etkinliğinin ve etkililiğinin ekonomik, çevresel ve sosyo-kültürel boyutta neler olduğu ile ilgili yapılan araştırma sonuçlarından bulgular verilmiştir. Araştırmanın kapsamını TKDK tarafından 2011 yılından bu yana desteklenen ve hayata geçen projeler oluşturmaktadır. FAZ-I illerinden toplam 6 il 33 proje faydalanıcısı ve FAZ-II illerinden toplam 4 il 14 proje faydalanıcısı olmak üzere 10 ilden toplam 47 proje faydalanıcısı araştırmaya dahil olmuştur. Anket yöntemi ile elde edilen veriler "Çoklu Uyum Analizi Yöntemi" ile değerlendirilmiştir. Araştırma bulgularına göre; süt hayvancılığı alt tedbirinden yararlanan işletme sahiplerinin, proje desteği almadan önceki uğraşları ile benzer alana yatırım yaptıkları, yatırım miktarlarının 250 bin ile 1 milyon TL arasında olduğu, geçmişten gelen bir tarımsal deneyime sahip oldukları, mesleklerinin çiftçi ve genellikle ortaokul düzeyinde bir eğitim düzeyine sahip oldukları söylenebilir. Besi hayvancılığı alt tedbirinden yararlanan işletme sahiplerinin önemli çoğunluğunun herhangi bir tarımsal deneyimlerinin olmadığı, hibe desteğinden önce tarımsal konularda bir yatırımlarının bulunmadığı, yatırım tutarlarının 1 ile 2.5 milyon TL arasında değiştiği ve ticaret ile uğraşan bireyler olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: TKDK, IPARD, kırsal kalkınma destekleri, etki değerlendirme

ASSESSMENTS OF RURAL DEVELOPMENT SUPPORTS AT THE NATIONAL LEVEL: RESEARCH RESULTS RELATED TO PROJECTS OF AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT SUPPORT INSTITUTION (ARDSI)

ABSTRACT

“Rural Development” component that is one of the Instrument for Pre-Accession Assistance for candidate countries to EU was implemented. Studies that have been carried by Agriculture and Rural Development Support Institution (ARDSI) on IPARD component have continued 42 provinces. In this study, it has been presented general and specific impacts of the ARDSI supports in milk and meat production measures; it has been given findings from research results related to what are efficiency and effectiveness of the supports at economical, environmental and socio-cultural extent. The scope of the study has constituted projects that are supported and carried into effect by ARDSI since 2011. 33 projects beneficiaries from 6 provinces from PHASE-I and 14 projects beneficiaries from 4 provinces from PHASE-II; 47 projects beneficiaries from 10 provinces were included in total. Data from questionnaires were evaluated with Multiple Correspondence Analysis Technique. According to research results, it can be said that enterprise owners benefitted from milk production sub-measures invest similar field with former occupations before project support, amount of investments is 250.000-1.000.000 TL, they have agricultural experience from the past, their professions are farmer and they have generally secondary school education status. It can be said that the majority of enterprise owners benefitted from meat production sub-measures don't have any agricultural experience from the past, they have no investments about agricultural issues before grant support, amount of investments is 1.000.000-2.500.000 TL and they are involved in trade.

Keywords: ARDSI, IPARD, rural development support, impact assessment

1. GİRİŞ

Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinde geçmişten günümüze kadar uzanan süreç içerisinde en önemli bileşenlerinden birisini de mali işbirliği oluşturmaktadır. AB'nin diğer aday ülkelere de sağlamış olduğu Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'ndan biri olan “Kırsal Kalkınma” bileşeni Türkiye’de de uygulanmıştır ve uygulanmaya devam etmektedir. Tarım sektörünün ve kırsal alanların sürdürülebilir uyumuna katkıda bulunmayı amaçlayan IPARD (Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Aracı) kırsal kalkınma, AB Ortak Tarım Politikası, kırsal kalkınma politikası ve ilgili politikalarının uygulanması için uyum hazırlıklarını ve politika geliştirilmesini desteklemektedir.

AB tarafından Türkiye’ye sağlanan katılım öncesi mali yardımlar kapsamında tarım, gıda ve hayvancılık alanlarında üreticilerin kullanımına tahsis edilen hibe destekleri IPARD altında verilmektedir. Hibe desteği yatırımları IPARD fonları kapsamında desteklenen tutarının %50-%65’ine karşılık gelmektedir. Verilen desteğin %75’i AB fonlarından, %25’i Türkiye’nin öz kaynakları tarafından karşılanmaktadır. Türkiye’de bu destek kapsamında 42 ilde 10 tedbirde yaklaşık 8.000 yatırımcıya 1,5 milyar TL hibe desteği sağlanmıştır.

TKDK 2011 yılından bu yana kırsal kalkınmanın sağlanması, tarımsal verimliliğin artırılması ve yerel kaynakların harekete geçirilmesi amacıyla desteklemelerde bulunmaktadır. Bu destekler TKDK’nın “ulusal ve uluslararası alanda saygın, güçlü kurumsal kapasiteyle kırsal kurum olmak” vizyonu çerçevesinde uygulamaya aktarılmaktadır.

TKDK et ve süt besiciliği, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, su ürünleri, meyve ve sebze işleme ve pazarlama, çiftlik faaliyetlerini geliştirme, arıcılık, süs bitkisi yetiştiriciliği, tıbbi ve aromatik bitkiler, yerel ürünler, kırsal turizm ve kültür balıkçılığı ile ilgili yatırım yapacak girişimcilere 2016 yılına kadar 42 ilde destek vermiştir. Ancak, 27.02.2016 tarihinde 2016/8541 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı olarak çıkartılan “Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesine İlişkin Karar” ile daha önceden 42 ilde verilen desteklerin 81 ile yaygınlaştırılmasına dair girişim yapılmıştır.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB) koordinasyonunda hazırlanarak Avrupa Komisyonu’na sunulan “2014-2020 dönemi IPARD Programı” 27 Ocak 2015 tarihinde Avrupa Komisyonu tarafından resmen onaylanmıştır. “2014-2020 dönemi IPARD Programı” kapsamında gıda, tarım ve hayvancılık sektörlerinde faaliyette bulunacak üreticiler veya bu sektörlerde yatırım yapmak isteyen girişimciler ile kırsal alanda belirli yerel ürünlerin üretimi, kırsal turizm, kültür balıkçılığı gibi çeşitli alanlarda yatırım yapmak isteyenlere değişen oranlarda hibe desteği verilecektir. Yeni dönem programı ile kırsal alanlarda yerel eylem girişimleri ve çevre dostu tedbirler de desteklenecektir.

TKDK; IPARD-2 ile beraber yumurta üretimi, kaz yetiştiriciliği, manda sütü üretimi için destek kapsamını genişletmiş ve süt ve et besiciliğinde üst hibe oranını %70’e çıkarmıştır. Bunların yanında süt, et, meyve-sebze ve su ürünleri işleme ve pazarlama yatırımlarında üst hibe oranı %60’a yükseltilmiştir. Diğer destek alanları olan arıcılık, süs bitkisi ve tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliği, yerel ürünler ve el sanatları, kırsal turizm, ve kültür balıkçılığı yatırımlarında %50 olan üst hibe oranı %65’e çıkarılmıştır. IPARD-I kapsamında olmayan mantar yetiştiriciliği, makine parkları ve yenilenebilir enerji yatırımları da IPARD-II ile beraber destek kapsamına alınmıştır.

Bu çalışmada, TKDK tarafından 2011 yılından bu yana süt ve besi hayvancılığı yetiştiriciliği tedbirlerinde desteklenen ve hayata geçen projeler incelenmiştir. Bu kapsamda FAZ-I illerinden toplam 6 il 33 proje faydalanıcısı ve FAZ-II illerinden toplam 4 il 14 proje faydalanıcısı olmak üzere 10 ilden toplam 47 proje faydalanıcısının projeleri incelenmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, TKDK tarafından desteklenen projelerin yarattığı etkileri ortaya çıkarmak, yapılan çalışmalardan dersler edinmek, süt ve besi hayvancılığı yetiştiriciliği tedbirleri özelinde desteklerinin genel ve özel etkilerini ortaya koymak ve desteklerin etkinliğinin ve etkililiğinin ekonomik, çevresel, kurumsallaşma, teknolojik ve sosyo-kültürel boyutta nasıl olduğunun ortaya çıkarılmasıdır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

TKDK desteklerinin süt ve besi hayvancılığı alt tedbirleri kapsamında değerlendirilmesinde en önemli materyal, desteklerden yararlananlar ile yapılan görüşmelerde kullanılan etki değerlendirmeye yönelik “Soru Formu”dur. Bu form ile 3-4 yıllık bir zaman diliminde proje ile neler ortaya çıktığı süt ve besi işletmeleri nezdinde değerlendirmeye tabi tutulmuş ve projelerin nicel ve nitel değerlendirmesine katkı sağlayacak veriler elde edilmiştir.

Çalışmanın yöntemsel süreci temel olarak; hazırlık çalışmaları, veri toplama araçlarının geliştirilmesi, verilerin toplanması, düzenlenmesi ve analizi aşamalarından oluşmaktadır. Konu ile ilgili olarak daha önce yapılmış geniş bir saha çalışmasına rastlanılmaması nedeni ile araştırma bulgularını diğer çalışmalar ile karşılaştırma olanağı olmamıştır.

Çalışmada, örneklem FAZ-I ve FAZ-II düzeyinde ayrı ayrı yapılmıştır. Popülasyonun belirlenmesinde, projelerin bitmiş veya en az 6 ay öncesinden sözleşmesinin imzalanmış olmasına özen gösterilmiştir. Bununla süt ve besi alt tedbirleri kapsamında uygulanan projelerin değerlendirilmesinde nitel ve nicel olarak saptanması ve bundan çıkarımlarda

bulunulması hedeflenmiştir. İlk 11 çağrıda destek alan projeler arasından örnekleme gidilmiştir. Süt ve besi hayvancılığı alt tedbiri kapsamında FAZ-I düzeyinde 377 (215 süt ve 162 besi), FAZ-II düzeyinde 166 (119 süt ve 47 besi) proje TKDK tarafından desteklenmiştir. Zaman, personel ve maddi kaynak kısıtları göz önüne alınarak FAZ-I düzeyinde 6 (Balıkesir, Çorum, Diyarbakır, Konya, Sivas ve Şanlıurfa) ve FAZ-II düzeyinde 4 il (Ankara, Bursa, Elazığ ve Ardahan) araştırma alanı olarak belirlenmiştir. Süt ve besi alt tedbirlerine yönelik olan desteklenen projelerin %50,4'ü (274 proje) araştırma alanı olarak belirlenen illerde dir. Desteklenen 274 projenin yaklaşık olarak %20'si alınarak örnek sayısı belirlenmiştir. Örnek sayısı süt ve besi alt tedbirleri için oransal olarak dağıtılmıştır. Buna göre süt hayvancılığı alt tedbiri için 27, besi hayvancılığı alt tedbiri için 20 proje faydalanıcısı araştırmaya dahil olmuştur.

Çalışma kapsamında toplanan veriler elektronik ortama aktarılmıştır. Elde edilen verilerin değerlendirilmesinde yüzde ve çapraz tablolardan yararlanılmıştır. İstatistiksel analiz aşamasında belirlenen değişkenler arasındaki ilişkilerin tespit edilebilmesi için kategorik olarak elde edilmiş r*c veya r*c*k tablosu haline getirilen çapraz tabloların daha az boyutlu bir uzayda ve elde edilen sonuçların grafiksel olarak gösterimini amaçlayan Çoklu Uyum Analiz Tekniği'nden (Multiple Correspondance Analysis Technique) yararlanılmıştır.

Araştırmada değerlendirilen değişkenlerin toplam seviye sayısı 18 (sütun), anket sayısı 47 (satır) olarak ele alındığında oluşturulan L matrisi 47x18 boyutlu bir matris şeklini almıştır. L ile gösterilen bu matris aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$L = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \end{bmatrix}_{47 \times 18}$$

L matrisinin analiz edilmesinde, bu matrisin iç çarpımlarından oluşan Burt Tablosu ya da I Matrisi olarak adlandırılan matris esas alınmıştır (Gifi 1990, Faye 1994, Mendeş 2002, Aktürk 2007).

3. BULGULAR

Çalışmada, kapsama giren süt ve besi hayvancılığı alt tedbir projeleri hakkında bilgi almak ve sonuçlarının değerlendirmesini yapmak amacıyla özellikle projelerden faydalanan işletme sahipleri ile yüz yüze görüşülmesine özen gösterilmiştir.

İşletme sahiplerinin eğitim düzeylerinin projenin yürütülmesi üzerinde etkili bir faktör olabileceği düşünülerek, sosyo-ekonomik özellikler içerisinde bu değişkene yer verilmiştir. Çalışma kapsamındaki işletme sahiplerinin eğitim durumları incelendiğinde, ağırlıklı olarak üniversite düzeyinde eğitime sahip oldukları görülmektedir. İşletme sahiplerinin %42,6'sı üniversite, %29,8'i lise mezunudur. İşletme sahiplerinin eğitim düzeylerinin süt ve besi hayvancılığı alt tedbirler itibariyle dağılımına bakıldığında ilginç sonuçlar ortaya çıkmıştır. Türkiye genelinde üniversite mezunu oranı %11 iken, süt hayvancılığı faydalanıcılarında bu oran %33,3'e, besi hayvancılığı faydalanıcılarında %55'e çıkmaktadır. Bu, bir anlamda tarımın ve tarımsal üretimin daha çok bilgi ile buluşması ve bilgi toplumuna yönelmesi anlamına da gelebilir. Süt hayvancılığı alt tedbirinde üniversite mezunu faydalanıcılarının %55,5'inin mühendis, %22,2'sinin İktisadi Bilimler %11,1'inin Veteriner ve %11,1'inin de Eğitim Fakültesi mezunu oldukları belirlenmiştir. Üniversite mezunu olan besi hayvancılığı alt tedbir faydalanıcılarının %44,4'ünün mühendis, %33,3'ünün İktisadi Bilimler ve %22,3'ünün de Veteriner Fakültesi mezunu olduğu saptanmıştır.

Türkiye'de son yıllarda tarımda, kırsal alanda önemli sorunlardan birisi giderek yaşanan nüfus varlığıdır. Bu durum üretimi doğrudan etkileyen bir unsur olup, tarımsal

üretimin devamlılığı açısından önemli bir sosyolojik olgudur. Yapılan araştırmalar kırsalda yaş ortalamasının 50'nin üzerine çıktığını ortaya koymuştur. TKDK desteklerinden faydalanan süt ve besi işletme sahiplerinin yaş ortalamaları ise 40,8'dir.

İşletme sahiplerinin yaptıkları işler incelendiğinde, süt hayvancılığı alt tedbirinde faaliyet gösteren işletme sahiplerinin yaklaşık yarısının (%48,1) çiftçi olduğu, geri kalan yarısının ise ağırlıklı olarak ticaret ile uğraştığı (%44,5) belirlenmiştir. Besi hayvancılığı alt tedbirinde faaliyet gösteren işletme sahiplerinin %45'inin ticaret ile uğraştığı, %35'inin çiftçi olduğu ve %20'sinin serbest çalışan olduğu saptanmıştır. İşletme sahiplerinin %78,2'si gibi çok büyük bir bölümü tarımsal deneyime sahiptirler. Bu durum kaynakların etkin kullanımı ve projelerin sürdürülebilirliği açısından önemli bulunmuştur. Çünkü tarımsal deneyime sahip olma işletme sahiplerinin projenin yürütülmesinde ya da daha başarılı olmasında, karar almada ve bu kararları uygulamada önemli bir unsur olarak görülebilir. Alan çalışmalarında tarımsal deneyime sahip olmayanların işletmelerinde kendilerine yardımcı olacak ve tarımsal faaliyetlerde deneyimi olan yardımcı çalıştırdıkları belirlenmiştir. Besi ve süt hayvancılığı alt tedbirlerinde faaliyet gösteren işletme sahiplerinin TKDK destekleri öncesinde de büyük bir oranda tarımsal deneyime sahip oldukları belirlenmiştir. Bu deneyim, işletme sahiplerinin ailelerinden kazanılmakla birlikte; hayvan yetiştiriciliği, yem sanayi, hayvan alım-satımı, tarıma dayalı sanayide görev alma, tarıma girdi sağlama (gübre, ilaç ve makine) gibi tarımsal sektör bileşenlerinden de tecrübe kazanıldığı belirtilebilir. Üniversite mezunu işletme sahiplerinden süt hayvancılığı yapanların %33,3'ünün, besi hayvancılığı yapanların ise %27,3'ünün tarımsal deneyime sahip olmadıkları saptanmıştır. Buna karşılık ilkökul mezunlarının tamamı tarımsal deneyime sahip durumdadırlar. Bu durum şunu ortaya çıkarmaktadır. Kırsal kökenli ve kırsalda yaşamını sürdüren işletme sahipleri sürekli tarımsal üretimlerle iç içe olduğundan tarımsal deneyim konusunda kesin yeterlilik göstermektedir. Buna karşılık örneğin; üniversite mezunu olup da işletmecilik/projecilik faaliyetine girenler arasında tarımsal deneyim oranı göreceli olarak düşük olmasına rağmen dışarıdan uzman/çalışan istihdamı veya ortaklığı ile bu eksikliklerini giderme yolunu seçmektedirler.

TKDK desteklerinden gerçek şahıslar (bireyler) yararlanabildiği gibi kolektif, limited ve anonim şirketler gibi şirketler ile üretici örgütleri gibi tüzel kişiler de destek kapsamında yatırım yapabilmektedir. Bu nedenle işletme sahiplerinin tüzel veya bireysel başvuru durumları farklılık göstermektedir. Süt hayvancılığı yapan işletmelerin ise %55,6'sı şahıs, %37'si limited şirket konumundadır. Besi hayvancılığı yapan işletmelerin ise %50'si limited, %35'i şahıs ve %15'i de anonim şirkettir. Süt hayvancılığı alt tedbir kapsamında desteklerden yararlanan işletmelerin ortalama faaliyet süreleri 7,44 yıl, besi hayvancılığı alt tedbir kapsamından desteklerden yararlanan işletmelerin ise sektördeki faaliyet süreleri 8,1 yıl olarak saptanmıştır.

Hibe desteği sonrası işletmelerde görülen nicel ve nitel değişimler

TKDK desteklerinden yararlanan işletmelerin faaliyet alanlarında, personel istihdamında ve yapısında, teknoloji kullanımında, kapasite kullanımı gibi bazı yapılarında değişimler ortaya çıkmıştır. TKDK projeleriyle tarımsal üretimde, ürün değerlendirmede, girdi kullanımında meydana gelen önemli değişikliklerden birisi de kapasite kullanımında meydana gelen değişimlerdir. Bu yeni teknoloji kullanımı, kaliteli girdi kullanımı, bilgiye dayalı üretim yapısı ile ortaya çıkan değişimlerdir. Süt hayvanı yetiştiriciliği yapan işletmelerin %96,2'sinde, besi hayvanı yetiştiriciliği yapan işletmelerin de %70'inde üretim kapasitesi en az %50 artış göstermiştir. Üretim kapasitesinin değişmediğini belirten işletme oranı besi yetiştiriciliğinde %5 iken süt hayvanı yetiştiriciliği yapan işletmelerde üretim kapasitesi değişmeyen işletme bulunmamaktadır. Çalışma sırasında kapasite azalmasına yönelik herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Pazarlama kanalında değişim olduğunu belirten süt ve besi işletmelerinin oranı %72,3'tür. Pazarlama kanalının değişmediğini buna karşılık ürünlerinin satışının arttığını ve daha kolaylaştığını belirten işletmelerin oranı %44,7, sözleşmeli üretime geçildiğini belirten işletme sahiplerinin oranı ise %23,4 olarak belirlenmiştir. Üretilen ürünlerin pazarlama yapısı ile ilgili inceleme neticesinde faydalanicıların %27,7'sinin pazarlama kanalının değişmediği, ama satışların arttığı ya da kolaylaştığı yönünde ifadeleri olmuştur.

Tarımsal ve kırsal kalkınma uygulamalarında yerel ekonomik kalkınma önemlidir. Bunun göstergelerinden birisi üretim için temin edilen girdilerin yeridir. Çünkü eğer girdiler yerelden temin edilirse bu yerel ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmak anlamına gelmektedir. TKDK projeleri sonrasında işletmeler girdileri/hammadeleri özellikle yerelden temin yoluna gitmişlerdir. Nitekim besi hayvancılığı işletmelerinin %45'inin, süt hayvancılığı işletmelerinin %29,6'sının girdiyi/hammadeyi yereldeki tüccarlardan temin ettikleri belirlenmiştir. Süt hayvancılığı işletmelerinin %40,7'sinin, besi hayvancılığı işletmelerinin ise %35'inin işletmeleri için gerekli olan hammaddeyi komşu-akraba-yakın çevreden temin ettiği saptanmıştır. Yani, büyük çoğunluk girdileri/hammadeyi yerelden temin etmekte ve bu da yerel ekonomik kalkınmaya, dolaylı da olsa istihdama katkıda bulunmaktadır.

TKDK destekleri ile işletmelerin teknoloji düzeylerinde ve bu teknolojiyi kullanım düzeylerinde önemli değişimler olmuştur. Bu hem işletmelere yönelik anket çalışmasında hem de alan çalışmaları sırasındaki gözlemlerde de ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ileri teknoloji kullanımı insan işgücü yerine geçtiğinden istihdamda bir miktar daralmaya yol açsa da üretim artışı, kaliteli üretim ve kapasite kullanımında ciddi değişimler ortaya koymuştur. Süt hayvancılığı ve besi yetiştiriciliğinde faaliyet gösteren mevcut işletmelerin teknoloji düzeylerinin yenilenmesi üretimde ciddi artışlar ve verimde iyileşmeler meydana getirmiştir.

TKDK destekleri ile ortaya çıkan neticelerden birisi de projelerle çevresel boyutta ortaya çıkan sonuçlardır. Çünkü projeler çevresel boyutta işletmelerde/faydalanicılarda duyarlılık ve farkındalık yaratmış ve bu durum su başta olmak üzere kaynakların kullanımında önemli bir çıktı olarak görülmüştür. Projelerin çevresel etki boyutu olarak suyun bilinçli kullanımı, çevre dostu teknoloji kullanımı ve çevre temizliği anlayışında duyarlılık, farkındalık ortaya çıkmıştır. İşletme sahiplerinin %49,9'u suyun bilinçli kullanımında, %63,8'i çevre dostu teknoloji kullanımında, %72,3'ü ise çevre temizliği-hijyen anlayışında artış olduğunu belirtmiştir.

TKDK projelerinin yenilikçi unsurları incelendiğinde farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmüştür. Süt işletmeleri açısından en önemli yenilikçi unsur çevre, üretim, kapasite artışı vd. unsurlara karşı bir "farkındalık artışı" iken, besi hayvancılığı işletmelerinin en önemli yenilikçi unsuru ise "uzmanlığı artırma" olarak belirmiştir.

TKDK destekleri açısından en önemli unsurlardan ve çıktılardan birisi projeler ile ne kadar istihdam yaratıldığıdır. Bu hem yerel kalkınma ve yerelde istihdam hem de kaynak etkinliği açısından önemlidir. TKDK projeleri öncesinde 27 süt işletmesinde ortalama 3, 20 besi hayvancılığı işletmesinde ortalama 4.7 birey istihdam edilmiştir. TKDK destekleri sonrasında çalışma kapsamındaki 27 süt işletmesinde 8.5, 20 besi hayvancılığı işletmesinde 22.1 birey istihdam edildiği görülmüştür. TKDK destekleri ile süt işletmelerinde 1.8, besi hayvancılığı işletmelerinde 4.7 katlık bir artış sağlanmıştır. İstihdam değerleri belirlenirken sürekli, geçici (en az 3 ay süreli çalışanlar) ve yevmiyeli çalışanlar (doğrudan ve dolaylı istihdam verileri) dikkate alınmıştır. Projeler aracılığı ile doğrudan istihdam sağlanan bireyler değerlendirmeye alınırken yaratılan bazı dolaylı istihdam verileri ise (nakliye, sözleşmeli üretim yapılanlar, tarımdan girdi alanlar ve satanlar) değerlendirilmemiştir. Özellikle besi hayvancılığı yetiştiriciliğinde ağırlıklı olarak hayvan bakıcıları, et işlemede görev alan personeller ve idari konumdaki bireyler istihdam edilmektedir. Araştırmada, işletmelerin mavi

yakalı ve beyaz yakalı birey çalıştırma durumları üzerinde de durulmuştur. Bu, bilgi ve teknolojinin kullanımı açısından önemli bulunmuştur. Çünkü beyaz yakalı çalıştırmak ile teknoloji kullanımı, kapasite kullanımı, yeniliklere uyum arasında doğrudan ilgi görülmektedir. Bu konuda yapılan değerlendirmelerde ilginç sonuçlar elde edilmiştir.

İstihdamın maliyeti kaynak etkinliği ve daha fazla istihdam yaratabilmek açısından önemlidir. Çünkü nihai amaç olarak istihdamın yaratılması ve kaynak kullanım etkinliği hem kurumsal sürdürülebilirlik hem de ekonomik-mali sürdürülebilirlik açısından önemlidir. Çalışma kapsamında yapılan hesaplamalar sonucunda TKDK projeleri ile bir bireye istihdam yaratmanın ortalama maliyeti süt hayvancılığı alt tedbiri için 278.058 TL, besi hayvancılığı alt tedbiri için 91.497 TL olarak bulunmuştur. Aslında bu miktar daha düşük olarak düşünülmelidir. Çünkü projelerin dolaylı istihdamı, çarpan etkileri yoluyla yaratılan istihdam dikkate alındığında bu değer 3'e bölünmesinin yaklaşık bir sonuç vereceği ileri sürülebilir. Her durumda ortaya çıkan miktar, değer kaynak etkin bir değerdir. Çünkü 2014 yılında yapılan bir analize göre Türkiye'de bir bireye istihdam yaratmak için yapılması gereken yatırımın ortalama maliyetinin 429.000 TL düzeyinde olduğu hesaplanmıştır (Anonim 2015a).

Çizelge 1'den görüldüğü gibi, en düşük istihdam yaratma maliyeti 291.494 TL ile tarım sektöründedir. TKDK desteklerinin de tarım eksenli olduğu düşünülürse TKDK destekli projeler yoluyla yaratılan istihdamın maliyeti genel tarımsal istihdam maliyetinin neredeyse yarısı kadardır. Bu ise kaynak kullanım etkinliği açısından önemli bir sonuçtur.

Projelerin etkililik durumlarını ortaya koymada önemli unsur hedeflere ulaşabilme durumu ve bunu etkileyen temel unsurlardır. İşletme sahipleri yani faydalanıcılar proje hedeflerine temel gösterge olarak karlılıklarını, yatırımlarda başa baş noktasını yakalamayı temel ölçüt olarak almışlardır. Bu açıdan bir değerlendirme yapıldığında özellikle yüksek yatırımlı besi hayvancılığı, süt hayvancılığı işletmelerinin hedeflerine henüz tam olarak ulaşması beklenemez. Çünkü bunlar geri dönüşü çok yıllık olan projelerdir. Projeler ve yapılan yatırımlar ile hedeflere tam ulaşma süt hayvancılığı yetiştiriciliğinde %51,9, besi hayvancılığı yetiştiriciliğinde %40 olarak belirlenmiştir. TKDK projelerinin uygulanması sırasında işletmelerin hedeflerine ulaşamamasında hangi faktörlerin etkili olduğu süt ve besi hayvancılığı alt tedbirine göre farklılıklar göstermektedir. Mali kaynakların yetersiz kalması her 2 tedbir için ortak sorun olarak ortaya çıkarken, süt hayvancılığı alt tedbirinde deneyimli personel bulamama ve iklim koşulları hedeflere ulaşamamada bir etken olarak belirlenmiştir.

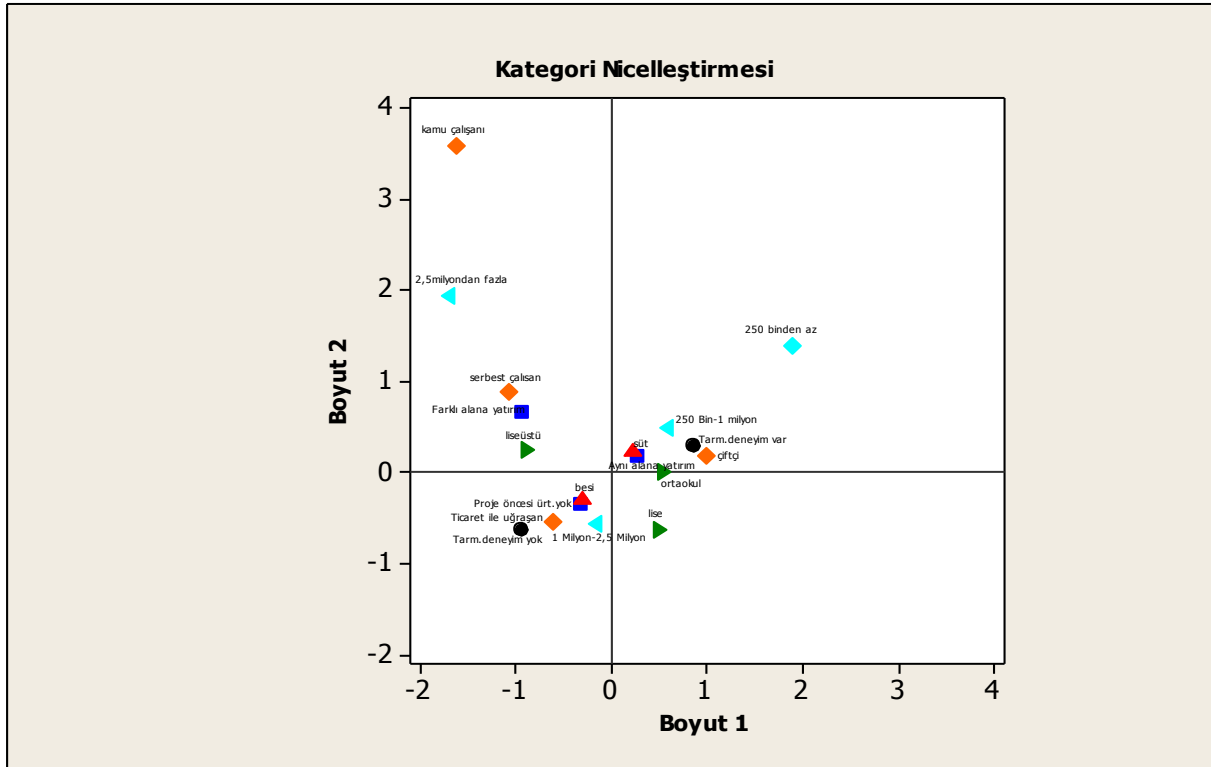
Verilerin Çoklu Uyum Analizi İle Gösterimi

Çoklu Uyum Analizi Tekniği uygulamasında ele alınan 6 kategorik değişken; eğitim, meslek, tarımsal deneyim durumu, yatırım alanları, proje bütçeleri ve alt tedbirlerdir (süt ve besi). Analiz için oluşturulan I matrisinin analiz sonuçları Çizelge 3'te verilmiştir.

Çizelge 1. I Matrisinin analiz sonuçları

Boyut	Değişim (Inertia)	Her Bir Boyutun (%)	Eklemeli Pay (%)
1	0,4181	0,2090	0,2090
2	0,2699	0,1349	0,3440
3	0,2501	0,1251	0,4690
4	0,2219	0,1109	0,5800
5	0,1634	0,0817	0,6617
6	0,1552	0,0776	0,7393
7	0,1431	0,0715	0,8108
8	0,1164	0,0582	0,8690
9	0,0995	0,0497	0,9187
10	0,0802	0,0401	0,9588
11	0,0471	0,0236	0,9824
12	0,0352	0,0176	1,0000

Değişken seviyelerinde var olan değişimin ortalama ölçüsü olarak değerlendirilen toplam değişim (inertia) içerisinde, her bir boyuta düşen değişim miktarlarının 1. ve 8. boyutlar hariç birbirlerine yakın olduğunu söylenebilir. Analiz sonucunda en yüksek açıklama oranına sahip boyutun 1. boyut olduğu (%41,81) belirlenmiştir. Toplam değişimi açıklamadaki eklemeli paylara bakıldığında, birinci ve ikinci boyutun toplam değişimi açıklamadaki payının %34 olduğu belirlenmiştir.

Şekil 1: 2 boyutlu uzayda Çoklu Uyum Analizi'nin gösterimi

Şekil 1'den aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir:

- Süt hayvancılığı alt tedbirinden yararlanan faydalanıcıların/işletme sahiplerinin, proje desteği almadan önceki uğraşları ile benzer alana yatırım yaptıkları, yatırım miktarlarının 250 bin ile 1 milyon TL arasında olduğu, geçmişten gelen bir tarımsal deneyime sahip oldukları, mesleklerinin çiftçi olduğu ve genellikle ortaokul düzeyinde bir eğitim düzeyine sahip oldukları söylenebilir.
- Besi hayvancılığı alt tedbirinden yararlanan faydalanıcıların/işletme sahiplerinin, geçmişten gelen herhangi bir tarımsal deneyimlerinin olmadığı, hibe desteğinden önce tarımsal konularda bir yatırımlarının veya üretimlerinin bulunmadığı, yatırım tutarlarının 1 ile 2.5 milyon TL arasında değiştiği ve ticaret (kuyumcu, inşaat sektörü) ile uğraşan bireyler olduğu söylenebilir.

4. SONUÇLAR

TKDK tarafından süt ve besi hayvancılığı alt tedbirinde desteklenen projeler birçok nitelermeyi ortaya çıkarmıştır. Yerelde istihdam, yerel öz kaynakların harekete geçirilmesi, beklenmeyen çıktılar elde edilmesi, kurumsallaşma, yerel girişimciliğin canlanması, tersine göç, model oluşturma vb. çok sayıda kavramsal temel çalışma alanında hayat bulduğu görülmüştür. Projeler bazen bir köy düzeyinde bazen bir il düzeyinde etki yaratmıştır. Büyük

projeler büyük çıktılar ortaya koyarken küçük sayılan bazı projeler beraberinde birçok işletmenin, girdi sağlayıcısının ortaya çıkmasına aracılık etmiştir.

TKDK desteklerinin/projelerin bir bölgesel/ulusal düzeyde etkileri yani makro etkileri, bir de daha küçük yerleşimler düzeyinde etkileri yani mikro etkileri vardır. Bunlar kuşkusuz ölçek ile ilgili olup, konu ve alana göre de farklılıklar gösterebilmektedir. Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa TKDK desteklerinin/projelerinin makro etkileri;

- Hayvancılık sektörünün gelişimine katkı,
- Bilgi temelli üretime katkı,
- Yan sanayilerin (yem sanayi, veteriner hizmetleri gibi) gelişimine katkı,
- İstihdama katkı,
- Tarıma dayalı sanayinin gelişimine katkı vb. gibi etkilerdir.

Yukarıda belirtilen katkılar aşağıda bazı örneklerle somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Örneğin; 8 il bazında yapılan bir değerlendirme sonucunda Çizelge 3'te görüleceği gibi, 2014 yılına açısından TKDK destekleri öncesi ve sonrası büyükbaş hayvancılığa dayalı süt üretimi karşılaştırılmıştır. Buna göre Ankara'da TKDK destekleri ile devreye giren büyükbaş hayvanlar sayesinde süt üretiminde %5,6 oranında, Çorum'da %6,9 oranında bir artış olmuştur. Bunlar il hayvancılığını ve tarımsal ekonomisini etkileyen makro göstergelerdir.

Çizelge 2. TKDK Desteklerinin Büyükbaş Hayvancılığa Dayalı Süt Üretiminde Makro Etkileri

İller	TKDK projeleri öncesi üretim (ton)*	TKDK projeleri sonrası üretim (ton)**	Artış (%)
Ankara	218.682	230.882	5,6
Balıkesir	738.724	750.619	1,6
Bursa	245.568	251.973	2,6
Çorum	223.870	239.370	6,9
Elazığ	151736	158.141	4,2
Konya	794.110	822.320	3,6
Sivas	531.503	571.153	7,5
Şanlıurfa	195.799	204.034	4,2

*2014 yılı TÜİK verilerinden - ((TKDK projelerindeki sağılan hayvan sayısı X günlük ort. süt verimi X laktasyon süresi)/1000)) çıkarılmasıyla bulunmuştur.

** 2014 yılı itibarıyla TKDK projeleri ile üretilen süt miktarını ifade etmektedir.

Yukarıdaki değerlendirmeye benzer bir değerlendirme 6 il baz alınarak büyükbaş hayvancılığa dayalı kırmızı et üretimi için de yapılmıştır. Çizelge 4'te görüleceği gibi, Sivas'ta TKDK destekleri ile devreye giren büyükbaş hayvanlar sayesinde kırmızı et üretiminde %22 oranında, Diyarbakır'da %20,5 oranında bir artış olmuştur.

Çizelge 3. TKDK Desteklerinin Büyükbaş Hayvancılığa Dayalı Et Üretiminde Makro Etkileri

İller	TKDK projeleri öncesi üretim (ton)*	TKDK projeleri sonrası üretim (ton)**	Artış (%)
Ankara	18.274	19.585	7,2
Diyarbakır	11.366	13.694	20,5
Sivas	2.808	3.426	22,0
Şanlıurfa	6.877	7.687	11,8
Balıkesir	27.385	27.805	1,5

Konya	36.948	37.548	1,6
-------	--------	--------	-----

*2014 yılı TÜİK verilerinden - ((TKDK projelerindeki besi hayvanı sayısı X ortalama canlı ağırlık)/1000)) çıkarılmasıyla bulunmuştur.

** 2014 yılı itibarıyla TKDK projeleri ile üretilen et miktarını ifade etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa TKDK desteklerinin/projelerinin mikro etkileri;

- Projelerin yerelde çarpan etkisi yüksek olmaktadır.
- Bazı yerleşimlerde hiç olmayacak girişimler ortaya çıkmıştır. Örneğin; bir köyde çok büyük bir hayvancılık tesisi kurulabilmektedir.
- Yerel girişimcilik kültürü artmaktadır.
- Yerelde işgücü temininde-işgücü piyasasında hareketlilik yaşanmaktadır.
- Küçük yerleşimler için alet-ekipman, yem sanayi gibi çok önemli sayılacak tamamlayıcı sektörlerin dinamik hale gelmesi ve bunların gelişmesi sağlanmaktadır.
- İşletmelerde disiplinli-kurumsal çalışma kültürü ortaya çıkmakta, kayıt tutma-kayıtlılık artmaktadır.
- Yerelde özellikle hayvansal ürünlerde kalite-hijyen konusu daha fazla gündeme gelmektedir.
- Beyaz yakalı personel çalıştıran işletmelerde teknik bilgi kullanımı düzeyi yüksek olup, bu durum projeler sayesinde edinilen alet-ekipmanların verimliliğini ve kullanım ömrünü artırmaktadır.

Alan çalışmaları sırasında TKDK projelerinden/desteklerinden küçük üreticilerin veya geçimlik aile işletmelerinin yaralanamadığı üreticiler tarafından belirtilmiş ve bu durum çalışmayı yapanlar tarafından da gözlenmiştir. Kuşkusuz bu TKDK proje bileşenlerinin kuralları hem de AB'nin kuralları çerçevesinde biçimlenen bir ölçek sorunu olup, küçük işletmeler aleyhine işleyen bir süreç bulunmaktadır. GTHB'nin bundan sonra ulusal kaynaklarla yürütülecek 39 ildeki TKDK benzeri proje uygulamalarında küçük üreticiye yönelik de faaliyet tanımlamasına gitmesi ve GTHB'nin diğer uygulamalarında bunu ön plana çıkarması taleplerin karşılanması açısından önemli birer girişim olacaktır.

KAYNAKLAR

Aktürk, D., Gün, S., Kumuk, T. 2007. Multiple Correspondance Analysis technique used in analyzing the categorical data in social sciences, Journal of Applied Sciences, 7(4):585-588.

Anonim. 2015a. [http://www.dunya.com/ekonomi/ekonomi-politikalari/bir-kisiye-istihdam-maliyeti-429-bin-737-lira-254655h.htm](http://www.dunya.com/ekonomi/ekonomi-politikalari/bir-kisiye-istihdam-malियeti-429-bin-737-lira-254655h.htm)

Anonim. 2015b. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Desteklenen Projeler Etki Değerlendirme Raporu. TKDK.

Faye, B., Dorr, N., Lescourret, F., Barnouin, J., Chassagne, M. 1994. Farming practices associated with the "under infection" complex, Veterinary Research, 25:213-218.

Gifi, A. 1990. Nonlinear Multivariate Analysis, John Willey and Sons Ltd. West Sussex, pp:559, 1990, England.

Mendeş, M. 2002. Çoklu Uyum Tekniğinin kullanımı, Ziraat Mühendisliği Dergisi, 337:32-35.

www.tkd.gov.tr